

4. Öbek yapı

Öbek kavramı

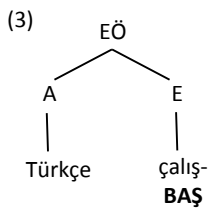
Aşağıdaki gibi *Sen ne yapıyorsun?* gibi bir sorunun en basit yanıtı *Türkçe çalışıyorum* biçiminde olabilir. Burada konuşucu iki sözcüğü birleştirmektedir, *Türkçe* ad öbeği (AÖ) ile *çalışıyorum* çekimli eylemi birleşmiştir. Böylece bir öbek oluşmuştur.

- (1) A: Sen ne yapıyorsun?
B: Türkçe çalışıyorum.

Türkçe çalışıyorum öbeğinde aslında *Türkçe* AÖ'sü dışında *çalış-* eylemi, zaman biçimbirimi *-yor* ve kişi eki *-um* bulunmaktadır. Sadece iki öğeden oluşan bir öbek olarak bu bileşimi zaman ve kişi biçimbirimlerinden arındırıp *Türkçe çalış-* olarak ele alalım. Bu öbeğin ne tür bir öbek olduğunu anlayabilmek için bu öbeği, örneğin adların yer aldığı özne ve nesne konumlarına yerleştirelim. Aşağıdaki tümcelerde görüldüğü gibi *Türkçe çalış-* öbeği adların bulunduğu konumlarda yer alamamakta ancak yüklem konumunda yer alabilmektedir:

- (2) a. *Ben [Türkçe çalış]-ı seviyorum.
b. *[Türkçe çalış] insanı huzura kavuşturur.
c. Ben [Türkçe çalış]-ıyorum

Öyleyse bu öbeği oluşturan ana öğenin yani öbeğin **başının** (head) sadece yüklem konumunda bulunabilen "eylem" olduğu, bu nedenle de bu öbeğin de Eylem Öbeği (EÖ) olarak adlandırıldığını söyleyebiliriz.

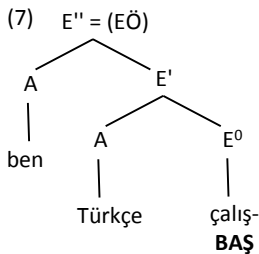
- (4) **Baş İlkesi** (Headedness Principle)
Sözdizimsel bir yapıdaki her sonuncu olamayan budak (nonterminal node) bir baş sözcüğün yansımasıdır.
- (5) **İkililik İlkesi** (Binarity Principle)
Sözdizimsel bir yapıdaki her sonuncu olamayan budak ikili olarak dallanır.
- (3)'teki öbekte ikililik İlkesi *ders çalış-* EÖ'sünü iki **doğrudan kurucuya** (immediate constituent) ayırmaktadır.

Aşamalı-X Kuramı

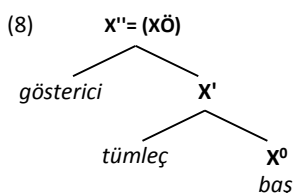
Öbek yapı kurallarının geliştirilmiş biçimi olan Aşamalı-X Kuramı her öbekte bir baş bulunduğunu ve bu başın aynı türden kurucularla "aşamalı olarak" genişleyebileceğini ileri sürmektedir. Örneğin, *çalış-* eyleminin üye yapısında sadece "çalıştığı şey" yani Türkçe üyesi değil, aynı zamanda "çalışan" olarak ifade edebileceğimiz bir üye daha bulunmalıdır. Dolayısıyla iki üyeden oluşan EÖ'nün üç ögeli bir yapısı olmalıdır. Burada *Türkçe* öğesinin *çalış-* eylemine daha "yakın", çalışan üyesinin (örneğin *ben*) ise daha "uzak" olduğu görülmektedir:

- (6) a. Ben Türkçe çalışıyorum
b. ?? Türkçe ben çalışıyorum

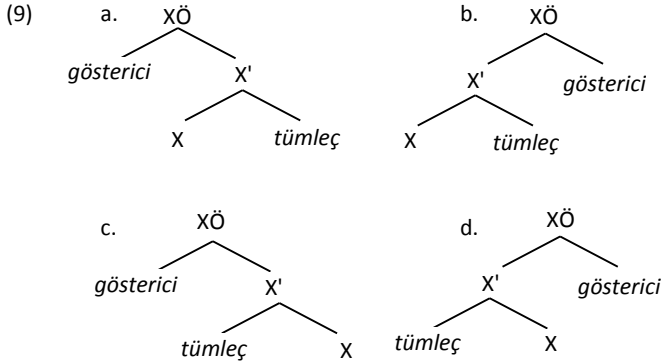
Bu örneklerden Türkçenin *çalış-* eylemiyle daha önce birleştiği, *ben* öğesinin sonra birleştiği anlaşılmaktadır. Bu hiyerarşik olarak *Türkçe* öğesinin *çalış-* öğesine daha yakın aşağıda bir konumda, *ben* öğesinin ise daha uzak, yukarıdaki bir konumda olduğunu gösterir. Bu aşamalı olarak çizgi ile şu şekilde gösterilir:

Şimdi de öbekte ilgili söz konusu konumları adlandıralım:

(8)'teki yapı tüm ulamlar için geçerlidir. Bu aşamalı düzenek tüm diller için geçerli bir ilkeyi göstermektedir. Ancak dilden dile değişiklikler de söz konusudur. Buna göre, gösterici, tümleç sağda ya da solda görülebilir. Bunlar da diller arasındaki değişiklikleri gösteren değiştirgenlerdir. Yukarıdaki tüm öbeklerde tümlecini ve göstericinin baştan önce geldiği (precede), dikkati çekmektedir. Türkçede, Japoncada, Korecede, Birmancada vb. durum böyleyken örneğin İngilizcede göstericinin baştan önce geldiği, tümlecini başı izlediği görülmektedir. Malgaşça, Gilbertçe, Fijicede ise hem tümleç hem de göstericiler başları izlemektedir. Buna göre, ilke olarak insan dillerinde aşağıdaki dizilişler olasıdır:

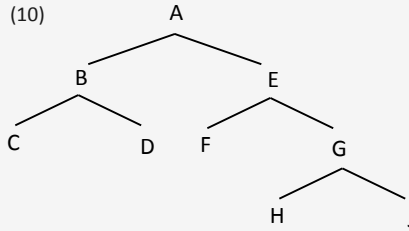

Ek bilgi

Sözdizimsel ilişkiler

Öbek ve tümceler ikililik ilkesine uygun olarak birleşmektedirler. Ağaçtaki her budak (yani A, E, Z, İÖ vb) tümcenin farklı bir kurucusunu göstermektedir. Ağacın en altındaki budaklar **sonuncul budaklar** (terminal node) olarak adlandırılır, diğerleri **sonuncul olmayan** budaklardır. Örneğin, EÖ, AÖ, BelÖ, ZÖ vb. budakları sonuncul olmayan budaklardır. Ancak E, A, Bel, Z vb. budakları sonuncul budaklardır. Ağaçtaki her sonuncul budak tek bir sözlüksel ya da dilbilgisel birim taşımaktadır.

Aşağıdaki soyut ağacı inceleyelim:

Burada G, H ve J'yi **doğrudan** (immediately) içermektedir, yani H ve J, G'nin **doğrudan kurucularıdır** (immediate constituents). G aynı zamanda H ve J'nin **ana kurucusudur**. H ve J burada **kardeş** kuruculardır.

(11) K-buyurma

Bir X kurucusu Y kardeşi kurucusuna k-buyurmaktadır ve Y'nin altındaki her hangi bir Z kurucusuna da k-buyurmaktadır.

Şimdi aşağıdaki kurucu ilişkilerini bu bağlamda tartışınız. Aşağıdaki tümcede [b] yorumu neden bozuktur?

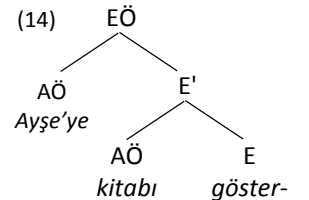
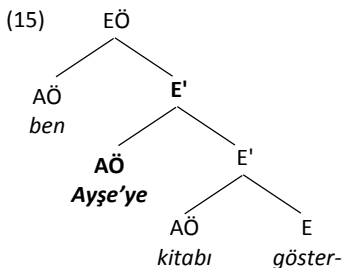
- (12) a. [Ali'nin kardeşi]_i kendini anlattı
b. *[Ali'nin_i kardeşi] kendini anlattı

Çiftgeçişli eylemler

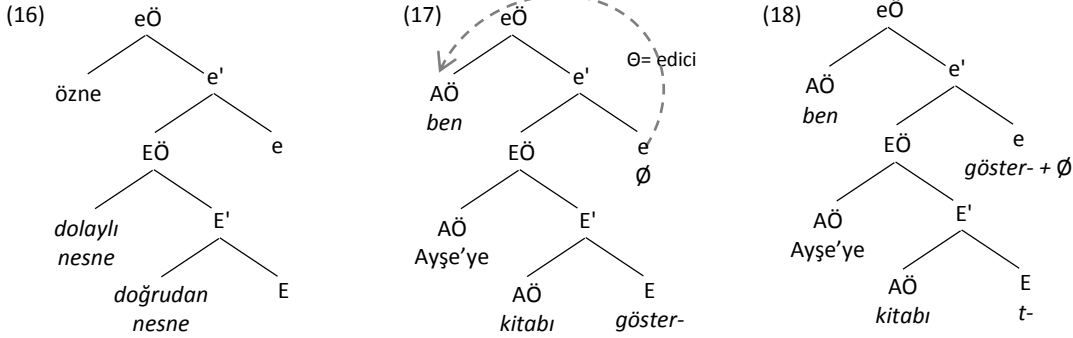
Aşağıdaki tümcede *göster-* eyleminin üye yapısı (x (y (z))) biçiminde olduğundan Aşamalı-X Kuramına göre dışsal üyenin nereye ekleneceği ile ilgili bir sorun bulunmaktadır.

(13) Ben Ayşe'ye kitabı gösterdim.

Bu tümcede *Ayşe'ye* ögesinin eklenti olarak kabul edilmesi üye yapısı bakımından sorunlu olacaktır:

Hale ve Keser (1993) ve diğerlerinin çalışmalarına dayanarak, Chomsky (1995) bu soruna bir çözüm önermektedir. Buna göre, dışsal üyenin bulunduğu bir "eylem kabuğu" varsayılmakta ve bu kabuk sesbilimsel olarak sıfır olan *e* "hafif" eyleminden yansımaktadır bkz. 16). Hafif eylem anlamı ağırlıklı olarak tümlecenin anlamına bağımlı olan bir eylemdir. Bu öneriyi temel alarak yukarıdaki tümcenin EÖ-yapısı üstteki eylem kabuğunun başının sesbilimsel olarak boş hafif eylem olduğu aşağıdaki gibi bir yapıdır. (bkz. 17). Hafif eylem güçlü E-özelliklerine (V-feature) sahipse aşağıdaki gibi içeriksel eylem açık olarak taşınır. (bkz. 18).

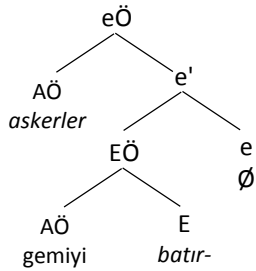
Eylem kabuğu önerisi şu avantajları sağlamaktadır:

- EÖ-içi özne kavramı ile uyumludur
- İçsel/dışsal üye ayrımını sunmaktadır (dışsal üyeler [Gös,eÖ]'de içsel üyeler EÖ içindedir)
- İngilizce gibi sesbilimsel olarak boş olarak gerçekleşen dillerde ve Türkçe gibi kimi durumlarda hafif eylemin sesbilimsel olarak gerçekleştiği dillere ilişkin evrensel açıklamaları getirmektedir.
- Öbek yapının sözlüksel birimlerden oluşturulduğu düşüncesiyle uyumludur.

Geçişsiz eylemler

Öncelikle aşağıdaki tümceyi ele alalım. Bu tümce de de tıpkı çift geçişli eylemlerde olduğu gibi özne edici rolündedir. Eğer hafif eylemin bu rolü yüklediğini varsayıyorsak eylem kabuğu çözümlemesini geçişli eylemleri de içine alacak şekilde genişletmemiz gerekir.

(19) Askerler gemiyi batırdı

Kuramda teküyeli (monoargumental) eylemlerin iki genel türe ayrılabilceği ileri sürülmektedir: geçişli eylemlerin dışsal üyesi gibi davranan tek üyeli **etkilemesiz eylemler** (unergative) ve tek üyesi içsel üye gibi davranan **belirtmesiz** (unaccusative) eylemler.

- (20) a. Gemi battı.
b. Gemi hızlandı.

Bu iki eylem türünün çeşitli dilbilgisel bağlamlarda birbirlerinden farklı görünüm sergilemesi bu iki türün öbek yapılarının farklılaştığı izlenimi vermektedir:

- (21) a. *Batıldı
b. Hızlandıldı
- (22) a. Batmış gemi
B *Hızlanmış gemi

İki tür eylem arasındaki ayrım geleneksel olarak tek üyenin üretildiği yapısal konumları yönüyle açıklanmıştır: tek üye etkilemesiz eylemlerin göstericisi konumundayken belirtmesiz eylemlerin tümleş konumundadır.

